

В.В.Станіславський*

ІВАН МАЗЕПА В ТАБОРІ КАРЛА XII: ТУРЕЦЬКИЙ ВЕКТОР ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена розглядові одного з ключових напрямів зовнішньої політики гетьмана І.Мазепи у часи українсько-шведського союзу – пошуку підтримки з боку Османської імперії в боротьбі проти Росії. Особливу увагу приділено зверненню гетьмана разом із першим міністром і таємним радником шведського короля Карла XII графом Карлом Піпером до Туреччини навесні 1709 р. й реакції на нього з боку Стамбула.

Оцінюючи похід шведського короля Карла XII проти Росії, який розпочався у серпні 1707 р.¹, потрібно брати до уваги, що існували всі підстави для його успішного завершення. Одним із найважливіших факторів була можливість збройної підтримки шведів із боку Османської імперії. На той час дипломатичні служби королів Людовіка XIV, Карла XII та Станіслава Лещинського активно спонукали Порту до війни з Росією. У цьому ж напрямку діяв кримський хан Гази-Гірей III². При рішенні про початок воєнних дій першими мали вступити у війну татари – як найбільш мобільна частина сил Османської імперії, безпосередньо наближена до Росії.

Можливо, у 1707 р. і український гетьман здійснив відповідні заходи. У листопаді Іван Мазепа відправив до Москви листа, в якому сповіщав про відомості, які здобув його агент у Молдові. Ішлося про намір Туреччини розпочати війну з Росією. Ці дані збігалися з повідомленнями, що надходили із західноєвропейських столиць і викликали значне занепокоєння російської верхівки. У зв'язку з такими новинами на початку 1708 р. посол у Стамбулі П.Толстой отримав із Москви послання з виразами невдоволення його службою, оскільки писав про мирні тенденції. Існує погляд, що український гетьман був причетний до провокації, підготовленої польською та шведською дипломатією з метою посилити напруженість на кордонах Росії з Османською імперією. За даними П.Толстого, сілістрійський сераскер (головнокомандувач) Юсуф-паша за домовленістю зі Ст.Лещинським мав відправити свого представника до Польщі, щоб продемонструвати росіянам згоду їх противників із Портою. Проте султан погодився на цю місію лише з метою збору даних щодо стану шведських і польських військ³.

У зв'язку із цим звернемо увагу на те, що на початку 1708 р. в Москву було представлено донос на гетьмана, за яким І.Мазепа в 1707 р. надсилав до Станіслава Лещинського свого посланця з листом, в якому, нібито, йшлося про спільні бойові дії проти Москви козацьких, польських та кримських військ. Цього листа слухав і «бусурманський» посланець. Доносу тоді не повірили⁴.

До певної міри з пошуком підтримки з Півдня був пов'язаний і прихід шведського війська в Україну. Так, російський посол А.Матвеев доповідав із Гааги стосовно наміру Карла XII йти на ці терени, що від осіб, котрі знали таємниці шведського міністра, який перебував у цьому місті, йому вдалося дізнатися, що однією з причин цього була близькість володінь кримського хана, якого король намірявся закликати у союзники⁵.

При цьому командування шведського війська розраховувало на допомогу українців і татар. Так, французький посол у Стокгольмі Жак де Кампредон ще у червні 1708 р. повідомляв своєму уряду, що «є відомості зі шведської армії,

* Станіславський В'ячеслав Володимирович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

про що я ще точно не знаю, що 50 000 татар під командою Мазепи з'єднаються з армією, однак я певний, що вони будуть до диспозиції короля Швеції»⁶. Союз із гетьманом розглядався шведським керівництвом як етап у подальшому пошуку прибічників. Це зрозуміли й у Москві, де побоювалися, що Мазепа буде активно сприяти королеві. Уже після його переходу до Карла XII 2 листопада 1708 р. керівник Посольського приказу Г.Головкін писав П.Толстому, що потрібно остерігатися з боку гетьмана дій, спрямованих на те, аби привести Порту до війни з царем, чи принаймні швидко підняти проти Росії татар. Посол мав подбати, щоби не допустити початку війни, незважаючи на будь-які, хоча б і дуже значні, витрати. Це ж було підтверджене і в посланні від 10 грудня⁷. Російське керівництво враховувало й те, що вже сам факт переходу І.Мазепи на бік короля буде розглядатися турками як серйозний успіх шведів. А це могло полегшити королю завдання втягнення Стамбула у війну⁸.

І, як відомо, новина про перехід гетьмана була з радістю зустрінута в турецькій столиці, де запанували войовничі настрої. Керівництво імперії, утім, воліло знати про рівень підтримки І.Мазепи козаками. Молдовський господар Михайл Раковіце, який передавав росіянам ці новини, попереджав – якщо взимку не буде вчинено збитків шведському війську, то турки можуть почати думати про війну проти царя. Незабаром узяли гору мирні тенденції, але Стамбул продовжував пильно спостерігати за «козацькими справами» – великий виступ в Україні міг призвести до вступу Туреччини у війну з Росією⁹.

За посередництва І.Мазепи шведи вступили в переговори із Кримським ханством, зокрема й з Білгородською Ордою¹⁰. Цікаво, що є звістки, за якими саме гетьман був ініціатором союзу шведів із Кримом і Туреччиною, що свідчить про його високу активність у цьому напрямку. Так, у січні 1709 р. Жак де Кампредон доповідав про прибуття кур'єра від шведського короля з повідомленням, що І.Мазепа радив Карлу відмовитися від пропозицій царя щодо миру, запевняючи в допомозі з боку татар¹¹. А надзвичайний посол Людовіка XIV до шведського короля і Станіслава Лещинського Жан Віктор Барон де Безенваль у своєму звіті французькому королю зауважував, що навесні 1709 р. І.Мазепа намагався переконати татар вступити у війну і за порадою гетьмана Карл XII також звертався до татар і турків стосовно виступу проти Москви¹².

Значною мірою під впливом закликів із боку І.Мазепи, Карла XII, а також хана Девлет-Гірея II рішення про приєднання до короля прийняла Запорозька Січ. Хан був рішуче налаштований на війну з Росією і його стримувала лише позиція Стамбула¹³. Прибуття до шведського війська запорожців знову спонукало Карла XII думати про похід на Москву разом із турецьким, татарським та запорозьким військом¹⁴. Справі співробітництва з Кримом і Туреччиною мав служити й вибір Полтави як опорного пункту для Карла XII. Тут король мав очікувати на підтримку допоміжних шведських сил, Станіслава Лещинського, татар і турків.

У березні 1709 р., після прибуття запорозьких посланців із листом від кошового отамана Костянтина Гордієнка до Карла XII із проханням про прийняття під протекцію короля, І.Мазепа відправив посольство до хана Девлет-Гірея II. Заразом відправляв листа й перший міністр, таємний радник граф Карл Піпер, який за наказом короля мав шукати контактів із турками й татарами задля залучення їх до війни. К.Піпер у своєму посланні до хана писав про прийняття під шведську протекцію І.Мазепи й запорожців¹⁵. Гетьман же звертався до Девлет-Гірея II із проханням прийти в Україну з усією ордою та допомогти козакам у звільненні з-під московської неволі, за що обіцяв давати щорічну данину, таку ж, яка раніше йшла з Москви, зруйнувати Кам'яний Затон. Ст.Лещинський мав заплатити данину від Польщі за всі пропущені роки, обіцялися й багаті дарунки від шведського короля¹⁶. На цих переговорах татари вже порушували питання про конкретний шлях нападу на Росію¹⁷. Утім, Крим не був віль-

ний у своїх діях, адже вирішальне значення мала позиція верхівки Османської імперії.

Під час перебування українського гетьмана в таборі Карла XII у період до Полтавської битви особливий резонанс в Османській імперії викликали звернення його й К.Піпера до Юсуф-паші навесні 1709 р. саме з метою вплинути на позицію Стамбула. Паша на той час перебував в одному з прикордонних осередків Османської імперії – на її північних рубежах, у Бендерах. Це була досить впливова особа. Консул Рагузинської республіки у Стамбулі, один з інформаторів П.Толстого Лука Барка у січні 1709 р. у своєму листі до посла зазначав, що Юсуф-паша користувався довірою султанського двору, уже 16 років він служив сераскером на кордонах¹⁸.

Зазначимо, що таємні взаємини українського гетьмана із сераскером були налагоджені раніше. Так, навесні 1708 р. до Юсуф-паші в Бендери їздив гетьманський посланець грек Згура. Москву І.Мазепа сповіщав, що це було здійснено з розвідувальною метою під час приїзду туди послів від шведів та поляків. Посланець привіз відомості, що туди ж приїжджала людина від Ст.Лещинського – клопотатися про допомогу татар. За припущенням М.Костомарова, Згура насправді їздив до сераскера ще й з іншим завданням від Мазепа, оскільки цей грек відомий як один із прибічників гетьмана¹⁹. Знову представники І.Мазепа прибули до паші вже після переходу гетьмана на бік шведів. 7 грудня 1708 р. Г.Головкін повідомляв київському воєводі князю Д.Голіцину, що царю стало відомо про відправлення І.Мазепою прилуцького полковника та грека Згури до Юсуф-паші. У зв'язку із цим цар повелів Г.Головкіну писати до Д.Голіцина, щоб той перехопив посланців²⁰.

Опрацювання статейного списку П.Толстого за 1709 р., котрий зберігається в Російському державному архіві давніх актів, дозволило нам виявити згадані звернення українського гетьмана й шведського першого міністра, які є важливим матеріалом до історії розвитку взаємин шведів та їх союзників українців із Туреччиною незадовго до Полтавської битви 1709 р. Листи І.Мазепа й К.Піпера до Юсуф-паші (у документах – «Юсуп паші»), а також лист сераскера до великого візира Чорлулу-Алі-паші подаються в додатках до статті. Дані документи були здобуті російським послом і через нього потрапили до Москви. Зауважимо, що про ці звернення вже йшлося в науковій літературі. Приміром, С.Соловйов писав про лист І.Мазепа до Юсуф-паші із проханням про допомогу військами. Гетьман страшив пашу небезпекою з боку Москви не тільки щодо Криму, а й Туреччини. Однак, як зазначив історик, перебільшуючи вплив підношень на сераскера, Юсуф-паша був задарований із російського боку соболим хутром і доповідав Порті, що шведські справи в кепському стані. До того ж він ворогував із ханом²¹. А у М.Костомарова знаходимо дані, що І.Мазепа писав до сераскера, зазначаючи, що настав найбільш зручний час атакувати «москалів». Відправленого з листами до паші волоха Сандула супроводжували запорожці²².

За даними шведського історика А.Стілле, 31 березня 1709 р. Карл XII відправив свого полковника румуна Сандула до Бендер із різними дорученнями, а також із листами К.Піпера та І.Мазепа до сераскера. Історик зазначав, що лист гетьмана містив огляд становища на театрі воєнних дій і звіт про проведені операції. У праці А.Стілле знаходимо й дані щодо реакції турецького керівництва на звернення К.Піпера, яка була передана через сераскера. Останній у своєму листі зазначав, що Порта із задоволенням погоджується на приїзд шведського посла до Стамбула, а він не тільки буде сприяти його поїздки, а й просить про відправлення. Сераскер просив К.Піпера не зволікати з укладенням дружнього договору, оскільки для цього настав особливо сприятливий час. Що ж до воєнної підтримки з боку татар, то це питання, за словами сераскера, ще потрібно було

обговорювати в турецькій столиці зі шведським послом. Крім того, король мав пообіцяти не укладати миру із царем без відома султана²³.

Про звернення до сераскера К.Піпера та І.Мазепи писала й Т.Крилова, згадавши про пропозицію шведського першого міністра паші щодо відновлення переговорів, котрі розпочались в 1707 р. Дослідниця відзначила, що ці «дипломатичні підступи» були дуже небезпечними, оскільки великий візир вагався. Вона назвала особливо гострим періодом кінець квітня – початок травня 1709 р., коли майже збіглися у часі надходження до Порти листа від К.Піпера й приїзд диван-ефендія із Криму від Девлет-Гірея II. Хан прагнув домогтися зруйнування росіянами прикордонної фортеці Кам'яний Затон²⁴. М.Павленко писав про звернення першого міністра й гетьмана до турків через Юсуф-пашу та його лист до Стамбула²⁵, «заклики» К.Піпера і І.Мазепи до султанського двору взяти участь у війні на боці шведів²⁶.

Зазначені різнопланові згадки дозволяють дійти висновку, що в історичній літературі факт звернення І.Мазепи до турків із певними вказівками на його зміст, зокрема щодо прохання про збройну допомогу, таки знайшов своє відображення. Проте безпосереднє представлення документа дасть змогу більш точно та об'єктивно його коментувати. При цьому важливо зберегти контекст – не випускати з поля зору інші матеріали, пов'язані з даним зверненням.

Отже, розглянемо зміст матеріалів, котрі надійшли до Порти. Першим слід приділити увагу посланню від Юсуф-паші до великого візира, яке презентувало послання першого міністра й гетьмана. Сераскер насамперед написав про стратегічну обстановку на театрі воєнних дій, зауваживши, що між шведським і польським королями відстань у 40 годин, шведи перебувають на «козацьких кордонах», а відстань між шведськими і російськими силами становить 4 милі. Зазначав, що між ними відбулися невеликі бої, вирішальної ж битви ще не було, але шведи у щільному оточенні московських військ, так що ніхто не може нікуди перейти з місця дислокації. До того ж уже 8 місяців, як шведи втратили зв'язок із поляками. Сераскер зауважував, що чув про перехід під шведську зверхність запорозьких козаків, але в тому, що шведи заблоковані росіянами, убачається їх безсилля, проте обидва супротивники готуються до битви. Далі сераскер писав про концентрування в Польщі сил, які підтримували царя, а наприкінці повідомляв про пересилку листів від шведів і І.Мазепи (додаток №1).

К.Піпер починав свій лист із зауваження про відсутність результатів переговорів із Мегмет-ефендієм, котрий приїжджав від Юсуф-паші в 1707 р. Писав про те, що шведське військо перебуває в дуже кепському стані, але далі наголошував, що вже багато часу куди б шведи не йшли – ніхто не міг проти них встояти. К.Піпер писав, що король і він просять донести турецькому керівництву, що вони очікують реакції на попередні переговори, про що до цього часу не мали жодної звістки; наголошував на давності дружби та відсутності будь-яких конфліктних ситуацій між сторонами, чого шведи прагнули і тепер (додаток №2).

У посланні ж українського гетьмана найперше звучить пояснення його переходу від Петра I на бік шведського короля. І.Мазепа зазначав, що «не міг нести й терпіти мучительства несправедного і лютого царя московського» та насилу з частиною війська пішов до Карла XII. Гетьман просив донести його слова до верхівки імперії та прийти на допомогу з військом. Далі І.Мазепа писав, що шведи повірили підданству Війська Запорозького після того, як відбулися бої між запорозьцями та росіянами. Наостанок гетьман писав про стратегічні наміри Москви, яка прагне здобути не тільки Крим, а може мати загарбницькі наміри й щодо османської держави (додаток №3).

Значно розширює наші відомості стосовно звернення І.Мазепи донесення імператорській вищій військовій раді австрійського посла в Туреччині Йоганна Міхаеля фон Тальмана. У липні 1709 р. він доповідав зі Стамбула, що геть-

ман надіслав зі своїм козаком у Бендери до Юсуф-паші докладного листа на 8 сторінках, а той переслав його в турецьку столицю. І.Мазепа у вигляді детальної апології виклав причини, які примусили його полишити російський бік. Гетьман писав, що московський цар багаторазово порушував привілеї та вольності козаків, і він зі своїми підлеглими був не в змозі більше «нести московське ярмо». І.Мазепа зазначав, що всі козаки вирішили перейти на його бік й лише чекають першої нагоди зробити це, а всі московські бояри запевняють його в тому, що для Туреччини немає нічого ліпшого, ніж те, аби козаки були знову «укріплені у своїх старих правах», і тим самим вони, як вільний народ, будуть міцним бар'єром між Москвою й Туреччиною. За словами гетьмана, шведський король мав намір повернути козакам їхні старі вольності, реалізація чого була б реальнішою, якби цьому сприяла також і Туреччина. І.Мазепа писав, що він краще за будь-кого іншого знає про честолюбні плани московського царя, який після придушення козаків за допомогою нових великих фортець, споруджених неподалік від Криму, у районі Азовського моря, а також флоту вважав себе спроможним при першій можливості напасти на Крим і проникнути в Молдову, Валахію й саму Туреччину за допомогою населення, котре сповідувало «грецьку релігію». Гетьман просив Юсуф-пашу переконати керівництво імперії надати шведам значну допомогу. Австрійський посол також інформував, що після третьої наради великого візира з іншими представниками турецької верхівки й доповіді султану щодо листів від шведів і Станіслава Лещинського до кримського хана та І.Мазепа до Юсуф-паші було прийнято рішення про мобілізацію сухопутних і морських сил і відправку військ до московських кордонів. Однак чи йдеться про розрив миру, чи про зміцнення кордонів – так і не було зрозуміло²⁷.

Зауважимо те, що у своєму донесенні Й.Тальман приділяє пильну увагу посланню від гетьмана, свідчить про велике значення для турків звернення саме від українського правителя, яке викликало, своєю чергою, інтерес австрійця. На нашу думку, особливу вагу мало те, що Стамбул отримав можливість зі слів самого І.Мазепа чимало дізнатися про політичну ситуацію на одному з найнепокоїливіших кордонів імперії. Ішлося про причини його переходу до шведів, потенційну можливість підтримки нових союзників значною кількістю козаків та, що мало дуже стурбувати турків, про завоювальницькі плани Петра I. Захоплення нижньодніпровського плацдарму, Азова, прискорене будівництво флоту та нових фортець поблизу османських володінь – усе це були явні прояви цих планів. Тож слова І.Мазепа звучали дуже вагомо, адже він був однією з найбільш близьких до московського царя осіб.

Дані Й.Тальмана дозволяють вважати, що П.Толстому були передані скорочені варіанти листів К.Піпера та І.Мазепа, в яких викладалася суть оригінальних послань, а не їх детальні списки. На думку, що ці варіанти листів не повні, наштотує й те, що для відомих нам численних епістолярій гетьмана не характерна така лаконічність, надто коли йшлося про важливі міжнародні справи. До того ж переконати турецьку сторону в необхідності підтримки шведського війська можна було б лише за допомогою розгорнутого й добре аргументованого викладу. Саме це й було зроблено, як можна зрозуміти з донесення австрійського посла. Разом із тим вважаємо, що документи, здобуті П.Толстим, мають і важливе самостійне значення. По-перше, у них в концентрованому вигляді знайшов відображення основний зміст послань, а, по-друге, саме ними послуговувалася російська сторона при підготовці контрзаходів.

Першу новину про заходи І.Мазепа в Османській імперії – звернення до хана з клопотанням про вступ із військом «у козацьку землю» – П.Толстой отримав 13 квітня (пропозиції гетьмана хану викладено вище)²⁸. А за два тижні йому повідомили про звернення І.Мазепа й К.Піпера до Юсуф-паші. Інформація

від російського посла, віднайдена разом із посланнями, дає змогу дізнатися про реакцію у Стамбулі на зазначені листи, позиції деяких владних осіб на питання допомоги королю, розглянути заходи П.Толстого у цій ситуації. Відтак можна судити й про їх ефективність.

28 квітня до посла надійшов лист від Луки Барки з повідомленням, що від Юсуф-паші приїхав посланець із листом від самого паші та адресованими йому листами від К.Піпера й І.Мазепи, які передані великому візирю. Л.Барка пересилав П.Толстому копії з усіх трьох документів та обіцяв клопотатися, аби дізнатися, яку відповідь дадуть Юсуф-паші. Для датування присланих зі шведського табору документів важливою є вказівка в листі рагузинського консула, що людина, прислана від Юсуф-паші, витратила на дорогу до Стамбула 7 днів. Самому Л.Барці копії були надіслані віце-канцлером²⁹. Цього ж дня й перекладач при Порті А.Маврокордато (Шкарлат) повідомив російському послу про надходження через Юсуф-пашу послань від шведської сторони й І.Мазепи до Порті, зазначивши, що він їх не бачив, бо Юсуф-паша надіслав листи у перекладі турецькою мовою. А.Маврокордато обіцяв подбати, аби дізнатися про зміст листів, і повідомити П.Толстому. Перекладач радив негайно розповісти про згадані послання муфтію, аби залучити його до справи, та щоб він дав знати послу, що буде відбуватися надалі³⁰.

Скориставшись порадою, наступного дня, 29 квітня, П.Толстой передав муфтію, що він чув про надходження «цими днями» до Порті через Юсуф-пашу підбурливих листів від шведської та мазепинської сторін, а що в них написано – не знає. Посол висловлював побажання, щоби муфтію за своєю обіцянкою зайнявся цією справою й повідомив, коли дізнається про щось нове. Висловлюючи впевненість у допомозі з боку муфтія, П.Толстой відправив йому «у подарунок» два сорока соболів ціною у 600 руб.³¹ Отримавши дарунок, муфтію подякував і відповів, що про прислані від Юсуф-паші листи він чув, а посла не інформував, бо їх ще не бачив, але сподівається незабаром побачити, адже про цю справу має бути нарада у самого султана. Муфтію обіцяв сповістити про те, що відбуватиметься надалі та по мірі можливості працювати на П.Толстого³².

Цього ж дня росіянин викликав до себе свого пристава Асан-агу і повідомив, що дарує його дядькові, вaledесі-кегаї, два сорока соболів, а йому самому – один сорок. На прохання П.Толстого, Асан-ага мав переказати дядьку, що посол чув про надходження цими днями до Порті підбурливих листів від шведської сторони, а особливо від І.Мазепи. П.Толстой обіцяв і надалі не залишати дядька без винагороди за його допомогу³³. Увечері Асан-ага знову відвідав П.Толстого і повідомив, що відвіз подарунки дядьку, які той прийняв із великою вдячністю та пообіцяв уже наступного дня про все донести матері султана, тоді ж і Асан-ага мав приїхати по відповідь³⁴.

30 квітня Асан-ага прийшов до посла і розповів, що він був у свого дядька, який сказав, що цього дня був у матері султана. У результаті кизлар-ага отримав розпорядження передати султану, щоб ніяких підбурливих листів не слухали та ніяких дій проти московської сторони чинити не намірялися. Мати збиралась розмовляти із султаном і під час його відвідин, причому була налаштована рішуче доводити свою точку зору. Цього ж дня дядько зустрічався із селіхтаром, який також сказав, що «непристоїно» слухати такі листи й вступати в конфлікт із московською стороною. Селіхтар теж хотів говорити султану, щоб за такими листами не задумувати антиросійських дій, коли «московські сидять сумирно». Дядько думав, що й великий візир не буде мати інших намірів, адже й раніше знав, що мати султана дуже не хоче, щоб почалось протистояння з Росією, і буде остерігатися, щоб не втратити своєї посади³⁵. Тоді ж, 30 квітня, П.Толстой відіслав у подарунок селіхтару та його нареченій, якою була дочка

султана, чотири сорока соболів ціною 1220 руб. та передавав клопотання щодо підтримки в його справах. Селіхтар подякував за дарунок, обіцяв допомогу, а також запевняв посла, що з турецького боку мир із Росією ні через кого порушено не буде, зазначаючи, що знає наміри султана й візира³⁶.

Усі ці відомості дали змогу П.Толстому у своїх листах до російського керівництва висловлювати думку, що безпосередньої загрози війни немає. З травня кур'єр повіз листи до Д.Голіцина та Г.Головкіна. У першому листі у загальних рисах зазначалося, що хоча І.Мазепа в погодженні зі шведами почав підсилати до турецького двору підбурливі листи, але посол сподівається, що противнику не вдасться домогтися нічого корисного для себе, розхитавши тверду позицію Стамбула «хитропідступними вимислами», і зазначені звернення будуть відкинуті тамтешнім урядом³⁷. У листі ж до Г.Головкіна П.Толстой писав, що сподівається на те, що підбурливі листи не матимуть ефекту завдячуючи мудрим діям російського графа, який вирішив вдовольнити Юсуф-пашу подарунками. При цьому посол звертав увагу Г.Головкіна, що Юсуф-паша у своєму листі висловився, хоча й приховано, але всупереч шведові, котрий хвалився своїми успіхами. Паша ясно описав поганий стан шведського війська, а турки більше довіряли його листу, ніж сторонній інформації. Далі, пишучи, що у Стамбулі немає проявів супротивних настроїв до жодної сторони та не ведеться військових приготувань, П.Толстой підкреслив, що певну тривогу турецької верхівки викликали слова І.Мазепа в його листі, що московський цар має ворожі наміри не тільки щодо Кримського острова (sic! – В.С.), але й щодо Туреччини. Окремо в листі йдеться про кримського правителя. Посол зазначив, що А.Маврокордато (Шкарлат) переконував, щоб він був безпечний і щодо хана. Від себе ж П.Толстой зауважував, що Девлет-Гірей II «дуже неспокійна» людина, однак зі Стамбула йому забороняють чинити дії проти сторони царської величності, до того ж хан ворогував з Юсуф-пашею, що мало бути на користь Росії. Свої витрати на селіхтара, які могли видатися Г.Головкіну завеликими, посол пояснював необхідністю, адже наречена селіхтара була дочкою султана. Неможливо було також не відправити дарунків муфтію та кегаї матері султана, оскільки необхідно було нейтралізувати «підступи» шведів та І.Мазепа. Крім того, при потребі П.Толстой збирався віддати візиру чорне лисяче хутро. З усіх листів, присланих Юсуф-пашею, П.Толстой пересилав Г.Головкіну зашифровані списки³⁸.

Надалі аж до кінця травня російський посол отримував нові дані, які підтверджували, що Стамбул утримується від воєнних дій проти Росії. 9 травня до П.Толстого приходив Асан-ага й повідомив, що цього дня його дядько звелів передати росіянину, що Порта має намір зберігати мир із царем, а кримському хану та Юсуф-паші забороняє погоджуватися зі шведами й І.Мазепою. Дядько сподівався, що цими днями посол матиме зустріч із великим візиром, від якого почує те ж саме³⁹. А 10 травня П.Толстой приватно відвідав великого візира на його запрошення. На зустрічі той завірив посла, щоб він не мав ані найменших сумнівів щодо реакції турецької сторони на листи від шведів і І.Мазепа до кримського хана та Юсуф-паші, оскільки султан наказав дотримуватися мирних договорів. Російський посол порушив питання про повну заборону листування хана і паші зі шведами та І.Мазепою⁴⁰. Цього ж дня росіянин отримав листа Г.Головкіна від 13 квітня, в якому останній писав, що отримав відомості про приїзд від шведського короля й гетьмана посланців до Девлет-Гірея II та Юсуф-паші з проханнями про татарську допомогу⁴¹.

16 травня П.Толстой сповіщав керівника Посольського приказу, що від Порти надіслані суворі накази до сілістрійського сераскера та хана, щоби вони не листувалися зі шведами і І.Мазепою та не підтримували запорожців⁴². А 30 травня посол писав Г.Головкіну, що до Девлет-Гірея II та паші послано

нові укази, аби вони не чинили щонайменших дій, «підозрілих стороні царської величності», та з ворогами росіян, особливо ж з І.Мазепою, не листувалися і запорожцям не допомагали⁴³.

Отже, звернення К.Піпера й гетьмана І.Мазепи не були задоволені турецьким керівництвом. Відомо, що й за кілька днів до Полтавської битви король отримав повідомлення від хана та сераскера про те, що допомога від них не надійде⁴⁴. Що ж стало причиною такої позиції Стамбула? Уважаємо правильним міркування М.Павленка, який, відзначаючи вправність дій П.Толстого та роль «подарунків», зазначав, що турків стримувала від війни насамперед твереза оцінка ситуації. Але, уточнюючи формулювання цього автора, ми думаємо, що вони вважали становище шведів в Україні не безнадійним⁴⁵, а далеким від тріумфу над Росією. Розглянутий матеріал підтверджує ту позицію, що політика османів визначалась реальним співвідношенням сил, яке складалось у ході російсько-шведського протистояння, і самої Туреччини. Слідом за успіхами шведів активізувалися прибічники війни, а звістки про невдачі викликали прояви миролюбства⁴⁶ – розпочинати конфлікт із Москвою без повної впевненості в перемозі турки не наважувалися. У цілому на той час Туреччина мусила утримуватись від значних воєнних конфліктів, оскільки переживала внутрішню кризу, спричинену попередніми війнами. Усе це відбувалось в період розкладу військової організації Османської імперії⁴⁷. Султанський двір радше був прибічником затягування російсько-шведського протистояння⁴⁸.

Проте і в такій ситуації залишався шанс приходу на допомогу Карлу XII та Івану Мазепі татарських сил. Цікаво, що про це знали і в зацікавленій у турецько-російській війні Франції. Людовік XIV у червні 1709 р. в листі до Ж.Безенваля писав, що шведська армія зазнала великих втрат і єдина його надія – козаки й татари⁴⁹. Адже, попри стриману позицію Порти, татари були близькими до реалізації свого прагнення щодо виступу, оскільки був момент, коли й великий візир вирішив, що Карла XII потрібно підтримати. Через Юсуф-пашу Чорлулу-Алі-паша передав таємний наказ Девлет-Гірею II надати шведському королеві військову допомогу. Але коли про це дізнався султан, то суворо заборонив хану порушувати мирні відносини Порти з Росією. Девлет-Гірей II, котрий уже виступив, був змушений повернутися назад⁵⁰.

У цьому контексті згадаємо й про дипломатичні переговори щодо узгодження питання про допомогу Туреччини напередодні Полтавської битви 1709 р. До сераскера із проханням про підтримку писав шведський король. На це великий візир повідомив сераскеру, що султан схвально поставиться до виступу татар, але лише в тому випадку, якщо Карл XII і Девлет-Гірей II укладуть договір із Туреччиною, згідно з яким мир із Росією вони не підпишуть, поки в нього не ввійде пункт про обмеження експансії росіян на південь⁵¹.

Як бачимо, дипломатичні зусилля шведів та їхніх прибічників, у т. ч. й українського гетьмана, не принесли успіху. Але вони готували ґрунт для майбутнього протистояння Стамбула і Москви. Так, О.Оглоблин уважав, що дипломатична діяльність І.Мазепи в 1708–1709 рр. мала невеликі наслідки, але одним із результатів його заходів була нова російсько-турецька війна, яка завершилася поразкою Москви в 1711 р.⁵² До певної міри «реваншем Мазепи», хоча й посмертним, називає прутську поразку сучасна російська дослідниця Т.Таїрова-Яковлева⁵³. Згадка про те, що гетьман і після Полтави докладав зусиль, спрямованих на зіткнення Туреччини з Росією, міститься в листі Безенваля, котрий перебував на Волині, до Людовіка XIV. Безенваль писав, що шведський король за порадами І.Мазепи вживає заходів, аби викликати збройний виступ Туреччини⁵⁴.

№1

Лист Юсуф-паші до Чорлулу-Алі-паші

В списке с письма которое сераскер Юсуп паша писал к везиру в Константинополь писано.

Иное господине познаете что между шведами и паляками есть расстояние 40 часов сиречь между королями король шведский обретается ныне на рубежах казацких и расстояние между королем шведским и войском московским есть 4 мили были между ими и частная малая сражения, обаче боя как по чину не было еще по се число, однако же швед есть осажен от всех сторон от московских войск тако что невозможно никому вытти и пойти вон никуды с места их, и есть 8 месяцев как швед с поляком не принимывал един от другого ниже какова письма ниже от людей их кто прешол от единые страны на другую ниже ведомостей каких имети, однако же слышали мы что казаки запорожские поддалися шведом, но понеже обретается швед во окружении в таковом и понеже не могут ниже сам ниже люди ево никуды вытти видится во всем безсиле их и худоба как самого короля так и войск ево обаче как московской, так и швед оба они уготовляются ко брани от санаторов же польских санатор глаголемый Синявский которой держит сторону московских слышали мы от людей каторые ходят и приходят от тех стран что приуготовляет денег чтобы платить войску каторые при себе имеет ожидает притти и другому войску от страны московских, обаче прежде, даже сие придет стараются заплатить тому которое при себе имеет, и се посылаю вам и письма каторые пришли ко мне как от страны шведской так и от страны Мазепы и даю вам вся сия ведать и паки как воля Божия будет.

РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.169 зв. – 170.

№2

Лист Карла Пипера до Юсуф-паші

В списке с письма первого министра шведского которое прислал с человеком к Юсуп паше писано.

По поздравлениях.

Понеже не явилось по сие число ни едино знамение ведомости о разглагольствиях каторые были между нами с Мегмет эфендием обретаемся как король наш как и я и войско наше в великом злосердии и горести, однако же да будет хвала Богу есть уже толико времени что куды ни пошли никто не возмог стояти противу нас отвсюду выходим с приобретением, обаче как король мой, так и я просим превосходительство твое да донесет и объявит высочайшему царствию что ожидаем отповедей разглагольствования которое чинили между нами, понеже по се время ни единого известия имели, и молим Бога дабы слова наши проходны были объявля тое знамение ниже король наш ниже мы стыдимся, да будет Бог благословен дружество наше есть древнее и не бывало никогда между нами никакое смущение, и ниже отдалятися будем от такового же дружелюбия отныне и впредь, толико да будет к ведомости.

РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.170–170 зв.

№3

Лист Івана Мазепи до Юсуф-паші

Список с письма Мазепина присланного с человеком ево к Юсу паше.

По поздравлениях.

Аще изволите спросить о преселении моем которое учинихом, да уведаете что не могли нести и терпети мучительства несправедного, и лютого царя московского, и тако насилу с единою частию войска нашего ушел х королю шведскому и ныне обретаюся при войске ево, толико молю превосходительное господство да умиловитися надо мною, еже да объявит дело мое высочайшему царствию, и негли словеса наши будут проходительна, и да придет превосходительство твое с войском своим в помощь к нам. Превосходительство твое разумеет добре на котором пути и в коем намерении обретается московский; Войско Запорожское учинило что поверил им в некоей части швед, понеже и случилось част-

ная сражения между запорожцами и московскими, и тако якоже рехом поверил в частном образе швед что Войско Запорожское подчинилося ему. Тем же познаете что намерение московское несть токмо о Крыме едином но может имети намерение, и о царстве Оттаманском толико да будет к ведомости вашей.

РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.170 зв. – 171.

¹ *Уредссон С.* Карл XII // Царь Пётр и король Карл: Два правителя и их народы. – Москва, 1999. – С.53.

² *Борщак І.* Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами) // Науковий збірник за рік 1928. – К., 1928. – Т.27. – С.78; *Крылова Т.К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки. – Москва, 1959 – №65. – С.260–264; *Геровский Ю.А.* Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – Москва, 1959. – С.35–36; *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Москва, 1962. – Кн.8 (Т.15–16). – С.166–168; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С.54–55; *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 1985. – С.152–154.

³ *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.263–267; *Павленко Н.И.* Указ. соч. – С.155–159.

⁴ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1885. – С.338–339.

⁵ *Соловьёв С.М.* Указ. соч. – С.206–207.

⁶ *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С.106.

⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Москва, 1951. – Т.8. – Вып.2. – С.878.

⁸ *Глаголева А.П.* Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. – Москва, 1959. – С.138.

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.9. – Вып.2. – С.689; *Глаголева А.П.* Указ. соч. – С.138; *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.272–274.

¹⁰ *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.274.

¹¹ *Борщак І.* Вказ. праця. – С.82.

¹² *Мацьків Т.* Вказ. праця. – С.108.

¹³ *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.76–86.

¹⁴ *Григорьев Б.* Карл XII, или Пять пуль для короля. – Москва, 2006. – С.291.

¹⁵ *Мацьків Т.* Вказ. праця. – С.153; *Возгрин В.Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. – Ленинград, 1986. – С.224; *Григорьев Б.* Указ. соч. – С.243.

¹⁶ *Соловьёв С.М.* Указ. соч. – С.259.

¹⁷ *Шутой В.Е.* Позиция Турции в годы Северной войны 1700–1709 гг. // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – С.125.

¹⁸ Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.1 зв.–2.

¹⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.7. – Вып.2. – С.824; *Костомаров Н.* Указ. соч. – С.354–355, 602–603.

²⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.8. – Вып.2. – С.946.

²¹ *Соловьёв С.М.* Указ. соч. – С.259.

²² *Костомаров Н.* Указ. соч. – С.516.

²³ *Стилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – Санкт-Петербург, 1912. – С.87, 93–94.

²⁴ *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.274.

²⁵ *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. – С.161–162.

²⁶ *Павленко Н.И.* Пётр Великий. – Москва, 1990. – С.300.

²⁷ Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) // Перевод, введение и примечания В.Е.Шутого. – Москва, 1977. – С.41–43.

²⁸ *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. – С.161.

²⁹ РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.169.

³⁰ Там само. – Арк.171–171 зв.

³¹ Там само. – Арк.171 зв.

- ³² Там само. – Арк.171 зв.–172.
³³ Там само. – Арк.172.
³⁴ Там само. – Арк.172 зв.
³⁵ Там само. – Арк.172 зв.–173.
³⁶ Там само. – Арк.173–173 зв.
³⁷ Там само. – Арк.177–178.
³⁸ Там само. – Арк.178–181.
³⁹ Там само. – Арк.191 зв.
⁴⁰ Там само. – Арк.200 зв.–201 зв.
⁴¹ Там само. – Арк.196 зв.–197; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.9. – Вып.2. – С.897.
⁴² РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.213 зв.–214.
⁴³ Там само. – Арк.236 зв.–237.
⁴⁴ Григорьев Б. Указ. соч. – С.313–314.
⁴⁵ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – С.161.
⁴⁶ Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. – Москва, 1986. – С.221.
⁴⁷ Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С.41, 48–50.
⁴⁸ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – С.162.
⁴⁹ Мацьків Т. Вказ. праця. – С.108.
⁵⁰ Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.3166. – Арк.1; Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т.15. – С.166; Стилле А. Указ. соч. – С.97–98; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003. – С.190.
⁵¹ Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны... – Ленинград, 1986. – С.227.
⁵² Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.301.
⁵³ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – Москва, 2007. – С.238.
⁵⁴ Борщак І. Вказ. праця. – С.85–86.

The article is dedicated to examination of one of the key directions of hetman I.Mazepa's foreign policy in the times of Ukrainian-Swedish Union – the search of support from Ottoman Empire in struggling against Russia. Special attention is paid to hetman's appeal alongside with the first minister and Swedish king Charles' XII privy councilor duke Charles Piper to Turkey in spring 1709 and reaction on it from Istanbul.

В.М.Горобець*

**СТРУКТУРА ВРЯДУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНЕ ДИСЦИПЛІНУВАННЯ
В ПІВДЕННИХ ПОЛКАХ ГЕТЬМАНАТУ
(за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.)**

У статті на підставі матеріалів ревізій, що проводились у Полтавському полку в 1719, 1721 і 1732 рр., аналізується соціальна структура населення Полтавщини, реконструюється модель адміністративного устрою та системи організації влади на полковому, сотенному і курінному рівнях, встановлюється персональний склад козацьких ударників.

Переписні книги Полтавського полку 1719, 1721 та 1732 рр. є надзвичайно цінним і свого роду унікальним джерелом із соціальної історії Гетьманату пер-

* Горобець Віктор Миколайович – д-р іст. наук, професор, завідувач центру досліджень проблем соціальної історії Інституту історії України НАНУ.